

JUHÁSZ BALÁZS

BENITO MUSSOLINI – RÉGI ÉS ÚJ MEGKÖZELÍTÉSEK EGY ÉLETRAJZHOZ

Benito Mussolini világszinten ismert diktátor volt, jelentősége máig érződik, a hozzá köthető irányzat, a faszizmus kutatása során mindig újabb és újabb eredmények születnek. Kivéve a magyar kutatók közösségét, ahol a diktátor személye nem sok embernek keltette fel a figyelmét. Kis Aladár meglehetősen elavult, illetve Ormos Mária rendszeresen frissített írásain kívül ugyanis magáról Mussoliniról nem született korszerű magyar nyelvű életrajz, és ezek se haladták meg Renzo De Felice monumentális életrajzi köteteit. Egyedül Andreides Gábornak vannak olyan kisebb részműveket feldolgozó kutatásai, amelyek már tárgyják a De Felice-féle határokat. Jelen írás sok már ismert információn túl csak apróbb pontosítások, kiegészítések nyújtására alkalmas. Mint minden életrajznál, itt is közöltem a legfontosabb adatokat, viszont a frontharcos, a faszizmus ducéja, illetve az olasz király kormányának feje esetében olyan – itthon – kevésbé taglalt részletekre is kitértem, amelyek új összefüggésekre is rávilágítanak.

Mussolini, a szocialista

■ Benito Amilcare Andrea Mussolini 1883. július 29-én született a Predappióhoz tartozó Dovia falucskában. Nevét három forradalmárról kapta, akik közül Amilcare Cipriani és Andrea Costa családi barátoknak számított. Az anya, Rosa Maltoni egy elemi iskolában tanított. Ő volt a

Ekkor már a szeretőjén kívül senkiben sem bízott, végül együtt haltak meg: Mussolini nem élhette túl a második világháborút, Claretta Petacci pedig holtában is társa maradt.

csalásban a biztos pont, ami abban is megnyilvánult, hogy Benito első kilenc évét az anyja szolgálati lakásában töltötte. A család vagyoni helyzetének későbbi stabilizálódását is egy anyai rokon öröksége tette lehetővé. Az apa, Alessandro Mussolini felforgató politikai eszméi miatt többször börtönbe is került, viszont egészen a századfordulóig a helyi politikai élet meghatározó figurájának számított. Állítólag – Benito Mussolini saját bevallása alapján is – ezek az atyai eszmék, illetve a környezet határozta meg a fiatal Benito gondolkodását. A szülőföldje, Romagna ugyanis az olaszországi anarchisták egyik bástyájának számított. Azt csak a második világháború után kezdték pedzegetni a történészek, hogy a Mussolini család ideológiai beállítottságát a proletarizálódó kispolgári attitűd is befolyásolta.¹

A fiatal Benito 1898–99-ben Forlimpopoliban a gimnáziumi évek során kezdte látogatni a helyi szocialista köröket, de ez még csak a tiltakozásról, a forradalmiságról szólt. Igazából a svájci tartózkodása során mélyült el a politikai meggyőződése.² Svájcban pár hónap kivételével 1902 júliusától 1904 novemberéig tartózkodott. Itt szembesült a tömegeket megmozgató munkásmozgalommal, amihez – a saját megélhetése érdekében – csatlakozott.³ Mussolini ekkor újságíróként helyezkedett el, amiben annyira sikeresnek bizonyult, hogy a hazatérését követően egészen a hatalom megszerzéséig ez a foglalkozási forma biztosította a megélhetését. Svájcban persze más munkákat is végzett, és különféle körökben mozgott. 1904. március 18-án egy a párizsi Kommün emlékére szervezett genfi rendezvényen még Leninnel is találkozott, amit viszont utólag Mussolini letagadott.⁴ 1904. május 9-én már a Lausanne-i Egyetem Társadalomtudományi Karára is beiratkozott, ahol két óra erejéig Vilfredo Pareto előadásait is hallgatta.⁵ Ezt a későbbiekben sokan túldimenzionálták, és Pareto értékelésére is kihatott, pedig semmi se bizonyítja, hogy bármiben hatott volna Mussolinire, illetve Pareto fasiszmusát is cáfolták.⁶ Mindenesetre ez volt Mussolini egyedüli felsőoktatási élménye. Ekkori világnézetét sokkal jobban befolyásolta Giacinto Menotti Serrati, a későbbi Olaszország Kommunista Pártjának egyik alapítója, illetve Angelica Balabanoff, az Olasz Szocialista Párt maximalista szárnyának későbbi vezéralakja, akik bohém életvitelükkel is méltó társai voltak a fiatal Benitónak.⁷ A nekik köszönhetően megismert irányvonalától már a későbbi, olaszországi forradalmi szindikalista körök (Angelo Oliviero Olivetti, Sergio Panunzio, Alceste De Ambris, Filippo Corridoni) térítették el Milánóban, akik végül 1914-es „áttérését”, illetve a kezdeti fasiszmusát is megalapozták.⁸

Mussolini olaszországi hazatérését a kötelező sorkatonai szolgálat és anyja kérése is elősegítette, aki legalább az egyik fiát a közelében akarta tudni. Anyja 1905. február 19-ei váratlan halála már katonaként érte. 1906. szeptember 4-én szerelt le, ami jó másfél éves kihagyást jelentett az újságírói karrierjében.⁹ A katonáskodás után újra kipróbált tanítószkodás ugyanis kudarcnak bizonyult, a Serratihoz fűződő kapcsolatának köszönhetően viszont 1908-ban sikereket ért el újságíróként. 1909. február 6-án pedig Trentóba utazott, ahol szintén Serrati és Balabanoff segítségével munkát kapott a helyi munkásszervezet titkárságán, illetve a szervezet folyóiratának szerkesztőjeként.¹⁰ A trentói epizód 1909. szeptember 29-ig tartott, de rövidsége ellenére jelentőséggel bír, mert Mussolini itt vált először politikai vezetővé.¹¹ Némi bizonytalanság után, 1910–1912 között Forliban a romagnai szocializmus vezető figurájává nőtte ki magát, majd 1912-ben már Milánóba került. Itt a maximalisták egyik vezéralakjaként megszerezte az *Avanti!* című országos napilap szerkesztői pozícióját.¹²

■ A szarajevói merényletet követő júliusi krízis éppen az olaszországi „vörös hét”, egy általános sztrájkjal és felkeléssel tarkított időszak után kezdődött, így Mussolini az első napokban az olasz mozgósítást még a belső rend helyreállításának számlájára írta. A tényleges háborús veszély körvonalazódásakor pedig a párt irányvonalát követte, vagyis a harcos háborúellenesség mellett szólalt fel.¹³ A forradalmi irány képviselőjeként viszont nem lehetett idegen számára a milánói forradalmi szindikalisták véleménye, akik 1915. augusztus 18-ától egyre inkább interventisták lettek, vagyis a háború mellett álltak ki. Ez a területszerzéstől mentes konfliktus lett volna, amely a pángermán veszéllyel szembeni hazafias kiállást jelentette. A jelszót először Alceste De Ambris mondta ki, amit az akkor éppen bebörtönzött Filippo Corridoni erősített meg.¹⁴ A baloldal egységét így nem Mussolini törte meg, a teljes semlegesség eszméjével szembemenő 1914. október 18-ai cikkét már megelőzte Corridoniék szakítása, akik ekkorra már a milánói és a parmai, vagyis a két legerősebb szindikalista központot is maguk mögött tudhatták. Mi több, 1914. október 5-én a Fascio rivoluzionario d'azione internazionale¹⁵ is Corridoniék vezetésével jött létre. Tehát Mussolini a későbbiekben csak a szindikalisták farvizén evezett, és a fasizmus előzményként is emlegetett szervezetet se ő alapította. Az elgondolása is – a nemzeti háború polgárelleses háborúvá való átalakítását teorizálta – Corridoniék irányvonalát követte.¹⁶ Az Olasz Szocialista Párt október 20-án elvetette Mussolini irányvonalát, aki erre lemondott a főszerkesztői pozíciójáról.¹⁷

A *Popolo d'Italia* című újság első száma 1914. november 15-én jelent meg. Az alapításhoz szükséges pénzét Mussolini részben olasz gyáriparosok támogatásából, részben az olasz külügyminisztérium sajtókeretéből szerezte. A későbbiekben, de legalább 1917-ig francia támogatást is kapott mind Párizsból, mind közvetve, az olaszországi francia szervezeteken keresztül. 1915 elején már orosz kapcsolata is volt, és az orosz pénzügyi támogatás lehetősége se zárható ki teljesen. A brit kormányzati szervek az alapításkor valószínűleg nem segítették elő a lap működését, viszont 1917 végén, a caporettoi vereséget követően a későbbi brit külügyminiszter, akkor az olaszországi brit expedíciós erők vezérkari alezredese, Samuel Hoare kezelte a Mussolininek szánt segélyeket. Mussolini tehát olasz kormányzati és antanttámogatással kezdte meg a háborús propagandáját, de a döntés mögött politikai és nem anyagi érvek figyelhetők meg.¹⁸ 1914. november 29-én kizárták a pártból. Hiába szerepelt a „szocialista napilap” évekig a *Popolo d'Italia* alcímeként; hiába ekkor még a proletariátusért vágyott a háborúra, és se az irredentizmus, se a demokrácia nem szerepelt az elérendő céljai között, elkerülhetetlenné vált a jobbratolódása.¹⁹

Mussolini részt vett az 1915 elején kibontakozó háborúpárti megmozdulásokban, majd önkéntesként vonult be. A katonai hatóságok viszont tartottak a forradalmi háborúpártiak katonákra gyakorolt befolyásától, így Mussolini esetében is megtagadták a felvételt a tiszti iskolába.²⁰ Egy rövid kiképzést követően egyszerű bersaglieriként, vagyis rohamlövésztként 1915. szeptember 13-án indult a frontra. A 11. bersaglieri ezred kötelékében Caporetto, majd a Karni-Alpok térségében szolgált. Részt vett kisebb harcokban, de inkább a hosszabb eltávozásai voltak jellemzőek: a *Popolo d'Italia*ba is rendszeresen küldött tudósításokat, illetve Vittorio fia is egy ilyen hazatérés gyümölcse. 1916 végén került alakulattal a Doberdó-fennsíkra, amely ekkor már jórészt olasz ellenőrzés alatt állt, és

itt, a 144-es magaslaton sebesült meg 1917. február 23-án, amikor gyakorlatozás során felrobbant az aknavető.²¹ A legújabb kutatások alapján a baleset körülményei ellentmondásosak, és Mussolini biztosan hazudott állapotát illetően, mert a sebesülései nem voltak súlyosak, vagyis a valós állapotával nem magyarázható, hogy soha többet nem tért vissza a frontra. A baleset viszont lehetővé tette, hogy Mussolini háborús hősként elhagyja a frontot, és némi befolyásos kapcsolatoknak, illetve hamisításnak köszönhetően csak a háborús propagandával foglalkozzon a későbbiekben.²²

Mussolini és a baloldali interventista irányzat képviselői egy mozgósítási belharcba keveredtek, mert a nacionalisták, az irredentisták számára az ő forradalmi irányzatuk elfogadhatatlannak bizonyult. A szocialista párttól történő elhatárolódásuk se segített, mert megnehezítette a kapcsolattartást a többi baloldali háborúpárti irányzattal. Ez a küzdelem már 1916 augusztusában elkezdődött, és Mussolini 1916. november 25–26-ai cikkeivel az adriai kérdéstről egy inkább a nacionalisták álláspontjához közelítő javaslatlall állt elő, amit újabb és újabb írások követtek. Ezért 1917 elején a baloldalon már egyre bizalmatlanabban tekintettek Mussolinire. A szakítást viszont egyelőre megakadályozta, hogy a forradalmi irányzat zászlóshajójaként a *Popolo d'Italia* volt az orosz forradalom leghangosabb éltetője, hiszen a háborúval kapcsolatos elképzeléseik megerősítését látták az eseményekben.²³ A caporettói vereség és a bolsevik hatalomátvitel viszont eldöntötte a kérdést. Kiválóan visszaadja Mussolini 1917 végi hangulatát Ardengo Soffici, aki az első találkozás felelevenítésekor az alábbiakat idézte: „Istenem...; Az Isonzónál megelégedtem volna Isztriával, Fiumével és Zarával; most, hogy a Piavénál vagyunk, egész Dalmáciát akarom!”²⁴ Mussolini a baloldali forradalmi mozgalmak élharcosából a nemzeti irányba fordult. A forradalmat nem vetette el, csak a proletariátus helyett egy új tömegre támaszkodott: a lövészárcok arisztokráciájára. Az így létrejövő fasiszmus azokat fogta össze, akik kiszorultak különféle politikai formációkból, nem volt saját identitásuk, csak a háborús élmény és a lázadás vágya hajtotta őket. Az ipari és agrárérdekek meghallgatása, az olasz baloldal hibái, a politikai vezetők téves helyzetfelismerése mind hozzájárultak ahhoz, hogy az 1919. március 23-án létrejövő Olasz Harci Fasciók, avagy az antipárt 1922-ben koalíciós formában, 1925-től pedig immár diktatúráként megszerezze a hatalmat.²⁵

Mussolini, a fasiszta

■ 1919. március 23-án a milánói San Sepolcro téren egy olyan jellegtelen politikai platform jött létre, amely semmilyen formában nem korlátozta tagjait.²⁶ A taglétszám se volt kiemelkedő Milánón kívül. Ez 1920 második felében és leginkább 1921-ben nőtt, amikor testet öltött az agrárfasiszmus. Ennek a kezdeti mozgalomnak a vezetőségében Mussolini csak egy tag volt mindenféle vezetői funkció nélkül. Ezért is akarta szinte azonnal átszervezni a Harci Fasciókat, hogy tényleges tömegbázist teremtsen magának. Már ennek a szándéknak a jele az úgynevezett San Sepolcro-i program, ami valójában 1919. június 6-án keletkezett.²⁷ Ez a forradalmi szindikalisták elgondolásain alapult, de nehezen illeszkedett a Milánón kívüli fasiszták igényeihez, akik inkább jobboldaliak voltak. Mussolini eleinte egy komoly baloldali támogatói réteget kívánt felsorakoztatni maga mögé, amire viszont esélye se volt az *Avanti!* szerkesztőségének 1919. április 15-ei feldúlását követően: ezzel az epizóddal elkezdődött a squadrizmus.²⁸

Mussolini a lövészárok arisztokráciájára alapozta a politikai karrierjét, így nem tagadhatta meg a squadrizmust, és a baloldali program helyett hosszú távon a nacionalizmust kellett felkarolni. Itt viszont egy konkurenciával, Gabriele D'Annunzióval kellett számolnia, aki afféle influenszerként a nacionalista irányzat reklámarcaként tevékenykedett, és a fiumei kaland bukásáig, vagyis 1920 véres karácsonyáig mellette Mussolini csak másodhegedűs lehetett.²⁹ Ezenfelül a nacionalisták a Harci Fasciókra gyanakodva vagy egyenesen ellenségesen tekintettek.³⁰ Mussolininek az Orlando-, majd pedig a Nitti-kormányral is gondjai akadtak. Ezzel is magyarázható, hogy 1919 júniusában Mussolini felsorakozott D'Annunzio mögé, hogy legalább a nacionalistákkal ne kelljen harcolnia.³¹ 1920 végén persze ez nem akadályozta meg Mussolinit, hogy eleget tegyen Carlo Sforza külügyminiszter meghívásának, és ezt követően a rapallói egyezmény mellett, tehát D'Annunzio fiumei állama ellen foglaljon állást a *Popolo d'Italia*-ban. Így ugyanis leválaszthatta D'Annunzio híveit, és megszerezte az olaszországi jobboldal vezetőszerepét.³²

Mussolini pragmatikus politizálásának egyik példája a „megbékélési paktum”. Az 1919-es parlamenti választáson a fasiszták egy mandátumot se szereztek. Az 1921-es országgyűlési szereplés már gyümölcsözőbbnek bizonyult, ami egyrészt az agrárfasizmusnak, vagyis ténylegesen a squadrizmusnak, másrészt a Giolitti-kormányral és a nacionalistákkal közös választási listának köszönhető.³³ Mussolini viszont nem kívánt tartósan szövetkezni saját ellenzékével, illetve elszigetelődni se szeretett volna, így első parlamenti beszédében szövetséget ajánlott fel a radikálisoknak, a néppártiaknak és a reformista szocialistáknak. A „megbékélés” csak egy politikai érdekszövetséget hozott volna létre, de a kiegyezés a squadrizmus feladását vonta volna maga után, ami a Pó-síkság fasisztái számára volt elfogadhatatlan, hiszen ez jelentette hatalmuk egyik bázisát. Mivel a fasizmus alulról szerveződött, így Mussolini számára komoly konkurenciát jelentettek a helyi vezetők, avagy a rasok.³⁴ Mussolininek ezért mihamarabb konszolidálnia kellett a vezetői pozícióját. Erre az 1921. november 7-ei római kongresszuson került sor, amikor a Mussolini lemondását követően döntésképtelen rasok (Italo Balbo, Dino Grandi, Roberto Farinacci) meghátráltak, és Mussolinit elfogadták a fasizmus vitathatatlan vezérének, ducéjának. Cserébe a „megbékélési paktum” lekerült a napirendről, és a fasizmusnak szerves része lett a squadrizmus.³⁵

Mussolini, a miniszterelnök

■ Mussolini hiába lett a fasizmus vezére, 1922-ben a hatalmat egy a korábbi kihívóit is tömörítő vezérkar, a quadrumvirátus koordinációjával szerezte meg. A Marcia su Roma elején ugyanis Mussolini Milánóban maradt, és október 29-én csak azt követően indult el Rómába, hogy már megkapta a kormányalakítási megbízást.³⁶ Mussolini kormánya egy koalíciós parlamenti formáció volt. A király hadügyminiszternek és haditengerészeti miniszternek az első világháború két győztes hadvezérét nevezte ki, akik monarchistaként elegendő garanciát jelentettek a kormány Korona iránti hűségét illetően. Mussolininek így mindenképpen bővítenie kellett a mozgási szabadságát, és fel kellett nőnie a feladatához. A kormányzás terén a legtöbb tanulnivalója a külügyek terén volt, amely tárcát ugyan magának tartotta fenn, de nem volt semmi tapasztalata az irányításában. 1926 tavaszáig így a minisztériumi ügyeket egy szakmailag felkészült karrierdip-

lomata, Salvatore Contarini felügyelte.³⁷ Nem ez a tapasztalatlanság okozta az 1923-as korfui incidenst, hiszen Mussolini konfrontatív hozzáállása ekkor csak egy meglévő igényt, az olasz haditengerészet vezetői által korábban kidolgozott tervek megvalósítását segítette elő. Ráadásul nem is úgy, ahogy azt Mussolini elképzelte.³⁸ A különféle kompromittáló és félillegális társadalmi szervezetekkel folytatott közvetlen kapcsolattartása 1922–1923 fordulóján viszont már annál inkább utalt tapasztalatlanságára.³⁹ A duce a későbbiekben megismerkedett a diplomácia művészetével, de a nemzetközi kapcsolatok ápolása során máskor is követett el súlyos hibákat. Következményeit tekintve az egyik legnagyobb kudarc az etiópiai háború hiányos diplomáciai előkészítése.⁴⁰ Az olasz diplomáciai mozgáster végleges beszűkítéséért viszont nem ez, hanem az acélpaktum szövegezése felelt. Eleve hiányos volt a Mussolini és Galeazzo Ciano közötti kommunikáció, ami arra enged következtetni, hogy Ciano nem tájékoztatta apósát a szöveg végleges változatáról. Mussolini így aláírta a szövetséget, hazaindult Berlinből, és 1939. május 27-én elkezdte írni a *Memoriale dopo l'alleanza Berlin-Roma* című emlékiratát. Ebben a háború előtt szükséges békére hívta fel Hitler figyelmét, és mindazt beleírta, amit már egyszer Ribbentropnak is megírt egy memorandumban. A korábbi álláspont hangsúlyozásával az éppen megkötött totális szövetséget szerette volna defenzívává változtatni. Tehát valószínűleg Mussolini nem tudta, hogy egy olyan szerződést megy aláírni, ami nem azonos az általa elgondoltakkal.⁴¹ Ezek és hasonló hibák miatt érthető, hogy Ormos Mária legfeljebb közepes kaliberű diktátornak minősítette Mussolinit.⁴²

Az 1922. október 31-től 1943. július 25-ig hivatalban lévő Mussolini-kormányban általában a miniszterelnök közvetlen ellenőrzése alá tartoztak a külügyi és a védelmi tárcák. A miniszterek leváltása ciklikusan történt, ez főleg az 1929-as, 1932/33-as, 1936-os és 1943-as években zajlott. Általánosan megfigyelhető, hogy amikor Mussolini magának tartott fenn egy minisztériumot, minden külpolitikai vonatkozású döntést részletesen ellenőrzött, de a technikai és az adminisztratív kérdésekkel nem sokat foglalkozott. Ez szabad kezet adott a segítőinek, vagyis az államtitkárainak és a vezérkarok főnökeinek. Csakhogy Mussolini ezeket is maga választotta ki, és gyakran nem a legfelkészültebb, hanem a leginkább kézben tartható személyt preferálta.⁴³ Mussolini a minisztériumok közötti túlzott információáramlást se kedvelte,⁴⁴ és a túl nagy önállóságot se értékelte, így érthető, hogy például Pietro Gazzera, az egyik letehetségesebb hadügyi államtitkár, majd miniszter, akivel együtt dolgozott, 1933-as leváltásakor vigasztalást se kapott, és egyenesen a „süllyesztőbe” került.⁴⁵ Ez a függési rendszer nem minden esetben működött, hiszen Gazzera vagy Grandi akár Mussolinivel szembehelyezkedve is jelentős teljesítményt nyújtott, de ez Gazzerának a karrierjébe került. Grandi pedig csak a párton belüli pozíciója és a Mussolinihez fűződő kapcsolata miatt tudott 1932-es bukása után is a politikai élvonalban maradni.

Mussolini kettős minőségben gyakorolta a hatalmat: az olasz király kormányának fejeként, illetve a fasiszmus vezéréként, vagyis egy kettős hatalom, egy *diarchia* állt Olaszország élén.⁴⁶ A Korona szerepe a mindennapi életben a szimbolikus gesztusokra redukálódott, de ezekhez az uralkodó mindig ragaszkodott: például Mussolinit mindig csak miniszterelnökként szólította, a fasiszta köszöntés helyett pedig a kézfogást és a katonai tisztelgést alkalmazta.⁴⁷ A jelképek mögött viszont valódi hatalom állt. A rezsím ugyanis a király érzékenységét is figyelembe véve nem szólt bele a hadsereg belső működésébe, és ez utóbbi még a második világháború alatt is – a fasiszált felszín alatt – megmaradt monarchista

érezelműnek. Végül a második világháborús kudarcok közepette az olasz hadsereg egyedüli sikere pont Mussolini megbuktatása volt 1943. július 25-én.⁴⁸ A király ragaszkodott a hadsereghez fűződő különleges kapcsolatához, ami többek között a fasiszta milícia hadseregbe történő betagozódását és tagjainak a királyra való felesketését is eredményezte.⁴⁹ Mussolini tehát az 1930-as évek végéig nagy vonalakban tiszteletben tartotta a Korona jogosultságait, de az úgynevezett „marsallok krízisével”⁵⁰ nemcsak megsértette az alkotmányt, hanem 1938 második felében elkezdett gondolkodni a dinasztia leváltásán.⁵¹ A sors iróniája, hogy ugyan Mussolini megszerezte a katonai főparancsnoki pozíciót, de a megbuktatásához vezető első lépésként pont ettől fosztotta meg a Fasiszta Nagytanács.⁵²

Mussolini, a duce

■ Mussolini ugyan 1921-től már a fasizmus vezérének számított, de a diktatúra „születési bizonyítványaként” 1925. január 3-ai parlamenti beszédét emlegetik. Ebben magára vállalta a Matteotti-gyilkosság felelősségét, illetve meghirdette az erőn alapuló nyugalmat, vagyis közvetve a diktatúrát.⁵³ Innentől Mussolini felelőssége szubjektíven és objektíven is megkérdőjelezhetetlenné vált. Az utolsó tiltakozások nemhiába öltöttek testet merényletek formájában, amelyek közül különösen Tito Zaniboniénak volt következménye. 1925. november 4-én a rendőrök közvetlenül a merénylet előtt tartóztatták le Zanibonit, majd a nyomozás a szabadkőművesség elleni harccá nőtte ki magát, ürügyet szolgáltatott a nem fasiszta politikai szervezetek betiltásához, és felgyorsította a semlegesek „fasizálódását”.⁵⁴ A merényletek viszont nem változtatták meg Mussolini „emberközelségét”. A fasiszta diktátor volt ugyanis a korszak egyik legkönnyebben megközelíthető kormányfője, aki a tömegekkel is tudatosan ápolta a kapcsolatot. A volt újságíró ráadásul nemcsak fizikai jelenlétével, hanem személyes sajtómegnyilvánulásaival is kommunikált.⁵⁵ A sajtójelenlétre Mussolini rá is játszott, például az interjúköteteivel. A zsidó származású német újságíróval, Emil Ludwiggal folytatott 1932-es beszélgetéseit sok nyelven kiadták,⁵⁶ Olaszországban is terjesztették. Ezt a faji törvények bevezetésekor kellett feledtetni, hiszen ekkor Mussolini egy újabb fordulattal mindazt meghazudtolta, amit például Ludwignak is vallott az akkor még nem is létező „zsidókérdésről”.⁵⁷

A diktatúra 1927 elejére épült ki. Ugyanakkor, amikor elkezdődött a tárgyalás a Szentszékkal. Ha ugyanis a politikai hatalom gyakorlása során a Koronával volt közös a hatalomgyakorlás, úgy a társadalom feletti ellenőrzés terén a fasizmusnak az egyházzal kellett osztozkodnia. Mussolini helyesen látta az 1929. február 11-ei lateráni egyezmény rövid távú hatását: „1929-ben a Kiegyezés a kezembe adta az olasz katolikusokat.”⁵⁸ Hosszú távon viszont az Actio Catholica működésének engedélyezésével a Szentszék megőrizte azt a képességét, hogy hasson az olasz társadalomra: ez vezetett az 1931-es, majd pedig az 1938–39-es krízishez.⁵⁹ A faji törvénykezés se segítette elő a jó viszony ápolását,⁶⁰ így az 1929-ben a pápa által még a Gondviselés emberének minősített Mussolini⁶¹ 1939-ben alig várta, hogy a konfrontatív személyisége miatt számára egyre ellen-szenvesebb XI. Piusz meghaljon.⁶²

A társadalom befolyásolására tett fasiszta kísérlet számos látványelemén túl⁶³ Mussolini személyének fontosságát külön kiemelte a rezsim. A sajtóban például tilos volt a helyi vezetőket Mussolinivel egy szinten említeni, sőt a fasiszta

vezetők dicsőítését lehetőleg kerülni kellett, hogy Mussolini a maga magányosságában még jobban kitűnjön a sorból.⁶⁴ A duce személyes kultusza viszont egy erősen szűrt képet közvetített, amiről többek között a LUCE fotóarchívum cenzúrázott fényképei tanúskodnak.⁶⁵ A köztereken felbukkanó Mussolini-portrék és -idézetek egy része pedig ma is fennmaradt. A sematikus ábrázolásokon túl a magas művészet is foglalkozott Mussolinivel. A művészi szabadságot a rendszer nem vagy csak minimális mértékben korlátozta,⁶⁶ így a duce-ábrázolások is eleinte sokfélék voltak: modernnek vagy akadémikusak. Mussolini a birodalom újralapítását követően kezdett „megkövesedni”, élő szoborrá vált, ami az ábrázolásait is egyre lélektelenebbé tette.⁶⁷

Az audiovizuális eszközökkel folyó népszerűsítésén túl az anyagiak is Mussolini rendelkezésére álltak. A segélykérések száma az etiópiai háború után nőtt meg látványosan. A folyamat kezdetekor, vagyis 1936 októberétől 1937 októberéig az Olasz Királyság területéről 123 047 fő kért segítséget közvetlenül Mussolinitól. Ehhez társult 77 578 munkahelyigénylés, és csak a pénzügyminisztériumból továbbítottak Mussolininek további 18 029 megkeresést. Ez a szám a későbbiekben csak nőtt, és Mussolini a kérelmező leinformálást követően – a titkárságán keresztül – általában válaszolt. A szükséges pénzt a miniszterelnöki kereten túl Mussolini a saját, nem elszámolásköteles fedezetéből biztosította. Ez utóbbiból 1937 és 1941 között összesen 172 024 497 lírát költött jótékonyagra, segélyezésre, munkahely biztosítására, ami mind hozzájárult, hogy kialakult róla a nép „jó apja”, és egyben „jó fia” kép.⁶⁸

A fasizmus a második világháború kitörésekor már egy totalitárius diktatúráként működött. Ebben a duce szava megkérdőjelezhetetlennek számított, így a fasizmus hatalmon lévő változatát nyugodtan nevezhetjük mussolinizmusnak.

A végjáték

■ 1943. július 25-én Benito Mussolini politikailag meghalt, és ezzel ő is tisztában volt.⁶⁹ Nem neki köszönhető, hogy kapott egy második esélyt, amelyről ő is tudta, hogy csupán egy „élőhalotté”. A salói köztársaság ducéja ennek ellenére – minden tényleges felelősség nélkül – rendezte hagyatékát, játszott a fasizmus újraterejtőjének szerepét. Ekkor már a szeretőjén kívül senkiben sem bízott, végül együtt haltak meg: Mussolini nem élhette túl a második világháborút, Claretta Petacci pedig holtában is társa maradt.⁷⁰

■ JEGYZETEK

1. Renzo De Felice: *Mussolini il rivoluzionario (1883–1920)*. Einaudi, Torino, 1964. 3–5. (A továbbiakban De Felice 1964.)
2. De Felice 1964. 14–18.
3. A kezdeti anyagi gondokat és a csak olaszul beszélő Mussolini igazodási kényszerét a lausanne-i olasz közösség egyedüli érdekvédelmi szervezetéhez jól tükrözi a nagy sikerű *Dux* című életrajzban közölt 1902. szeptember 3-ai levele. Ezt magyarul, de rossz keltezéssel lásd: M. G. Sarfatti: *Mussolini élete*. Fordította: Kosztolányi Dezső. Európa, Bp., 2021. 66–71. A helyes keltezést lásd az eredeti, olasz nyelvű kiadványban: Margherita G. Sarfatti: *Dux*. Mondadori, Milano, 1932⁴. 56–61.
4. De Felice 1964. 35.
5. De Felice: i. m. 37.
6. Renato Cirillo: *Was Vilfredo Pareto really a 'precursor' of fascism?* American Journal of Economics and Sociology 1983. 2. sz. 235–246.
7. De Felice 1964. 38.
8. De Felice: i. m. 40.

9. De Felice: i. m. 47–48.
10. De Felice: i. m. 58.
11. De Felice: i. m. 64.
12. De Felice: i. m. 83–84.
13. De Felice: i. m. 221–222.
14. De Felice: i. m. 235–236.
15. Nemzetközi akciópárti forradalmi fascio, értsd egyesület, a programjukat lásd De Felice: i. m. 679–681.
16. De Felice: i. m. 257–260.
17. De Felice: i. m. 264.
18. William A. Renzi: *Mussolini's sources of financial support, 1914–1915*. History 1971. 187. sz. 189–206.; De Felice 1964. 287., 302–309.
19. De Felice: i. m. 284.
20. De Felice: i. m. 319–320.
21. Giorgio Pini – Duilio Susmel: *Mussolini. L'uomo e l'opera dal socialismo al fascismo (1883–1919)*. Vol. I. La Fenice, Firenze, 1953. 295–328.
22. Paul O'Brien: *Al capezzale di Mussolini. Ferite e malattia 1917–1945*. Italia contemporanea 2002. 226. sz. 5–30., De Felice 1964. 323–324.
23. De Felice: i. m. 344–347.
24. Ardengo Soffici: *Mussolini dal vero*. Il Selvaggio 1927. 15. sz. 57., idézi De Felice 1964. 380. A szerző fordítása
25. De Felice: 1964. 391–396., 403. A szocialista forradalmár identitás feladását az anyagi érdek is elősegíthette. Az Ansaldo vállalatához fűződő kapcsolatról lásd: De Felice: i. m. 413–418.
26. De Felice: i. m. 506–509.
27. De Felice: i. m. 511–513.
28. De Felice: i. m. 517–519.
29. Mussolini országos elismertségének hiányára, illetve D'Annunzio háborút követő vezérkultuszára jellemző, hogy 1918 végén az olasz hadsereg rohamosztagosai, vagyis az arditók nem hagyták szóhoz jutni Mussolinit a Capitoliumon, miközben ezzel egy időben D'Annunziót comandanténak, vagyis parancsnoknak hívták. A fasizmus a későbbiekben sokat átvett D'Annunzio megnyilvánulásaitól és a fiumei kaland jelképeiből. Annak ellenére, hogy D'Annunzio nem volt fasizta. Andreides Gábor: *A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus*. Múltunk 2014. 2. sz. 134–135. (A továbbiakban Andreides 2014.)
30. De Felice 1964. 528.
31. De Felice: i. m. 531–532.
32. Giancarlo Giordano: *Aspetti e momenti di storia diplomatica dell'Italia contemporanea*. Aracne, Roma, 2005. 56.
33. De Felice 1964. 605–608., az olasz kormányzat és hadsereg fasizmushoz fűződő összetett viszonyáról lásd.: Marco Mondini: *La politica delle armi. Il ruolo dell'esercito nell'avvento del fascismo*. Laterza, Roma–Bari, 2015.
34. Andreides 2014. 136–137.
35. Etiópiai kifejezés, amely a helyi kiskirályokat jelölte. A fasizmus esetében a helyi vezetőket nevezték így.
36. Renzo De Felice: *Mussolini il fascista. La conquista del potere 1921–1925*. Einaudi, Roma–Bari, 2008¹⁰. 354–387. A Marcia su Roma kapcsán lásd még: Marco Mondini: *Roma 1922. Il fascismo e la guerra mai finita*. Il Mulino, Bologna, 2022.
37. Enrico Serra: *La diplomazia in Italia*. FrancoAngeli, Milano, 1988². 41.
38. Pier Paolo Ramoino: *La missione Tellini al confine greco-albanese e le operazioni a Corfù (1923)*. In: Romain H. Rainero – Paolo Alberini (cura di): *Missioni militari italiane all'estero in tempo di pace (1861–1939)*. Commissione Italiana di Storia Militare, Roma, 2001. 357–361.
39. Juhász Balázs: *Kísérlet a titkos olasz–magyar katonai és politikai együttműködésre 1922 őszétől 1924 januárjáig*. Hadtörténelmi Közlemények 2016. 3. sz. 812., 814–816.
40. Ennek egyik példáját lásd: W. N. Medlicott – Douglas Dakin – M. E. Lambert (edited by): *Documents on British foreign policy, 1919–1939*. Second Series Vol. XIV. HMSO, London, 1976. 320., 323., 325. sz. 329–333., 334–335., 336–340.; Renzo De Felice – Pietro Pastorelli (a cura di): *I Documenti Diplomatici Italiani Serie 8° Vol. I*. Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, Roma, 1991. 430–433., 435. sz. (A továbbiakban DDI 8/I.).
41. Pietro Pastorelli: *Il Patto d'acciaio nelle carte dell'Archivio Segreto di Gabinetto*. In: Uő.: *Dalla prima alla seconda guerra mondiale. Momenti e problemi della politica estera italiana. 1914–1943*. Edizioni Universitarie di Lettere Economia Diritto, Milano, 1997. 134–154.

42. Ormos Mária: *Mussolini*. Kossuth Kiadó, Bp., 2019³. 7. (A továbbiakban Ormos 2019.) Ormos Mária Mussolini-életrajza a legjobb, ami magyar nyelven elérhető, de a szerző megállapításai és forrásai jórészt egyeznek a Renzo De Felice-féle Mussolini-életrajz kötetében fellelhetővel, így Ormos Mária könyve helyett az olasz „eredetit” használtam.
43. Ez különösen igaz Ugo Cavallero, Pietro Badoglio, és Federico Baistrocchi esetében, de a leg-híresebb „melléfogás” Achille Starace párttitkár volt, akit Mussolini úgy védett, Dino Grandi kritikáira válaszolva, hogy „Hülye, tudom. De egy engedelmes hülye.” Marco Innocenti: *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Ugo Mursia Editore, Milano, 2012. 174.
44. Fulvio Suvich külügyi államtitkár például az 1935. januári Laval-féle tárgyalásokat követően csak a saját kapcsolatainak köszönhetően tudta meg, hogy lesz katonai része is a születendő olasz–francia egyezménynek, és hivatalos formában erről csak utólag kapott értesítést. Fulvio Suvich: *Memorie 1932–1936*. Rizzoli, Milano, 1984. 293.; Fortunato Minniti: *Fino alla guerra. Strategie e conflitto nella politica di potenza di Mussolini 1923–1940*. Edizioni Scientifiche Italiane, Napoli, 2000. 99.; DDI 8/I. 480. sz.
45. Filippo Stefani: *La storia della dottrina e degli ordinamenti dell'esercito italiano. Vol. II/1. Da Vittorio Veneto alla 2° guerra mondiale*. Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma, 1985. 75.
46. A két hatalom közötti összefonódás szorosságát jelzi, hogy a Fasiszta Nagytanács a királyi utódlásba is beleszóllhatott, ahogy Mussolini utódját is a Fasiszta Nagytanács jelöltjei közül kellett volna kiválasztania a királynak. Mussolini 1943. július 25-ei leváltásakor ez természetesen nem következett be. Paolo Colombo: *La monarchia fascista 1922–1940*. Il Mulino, Bologna, 2010. 63., 69–70. (A továbbiakban Colombo 2010.) A trónöröklés befolyásolásának lehetősége folyamatosan aggasztotta a királyi családot. Lásd Galeazzo Ciano naplójának 1939. február 11-ei bejegyzését. Galeazzo Ciano: *Diario 1937–1943*. BUR Rizzoli Storia, Milano, 2010¹¹. 251. (A továbbiakban Ciano 2010.)
47. Colombo 2010. 158–159., 183–184., ibidem lásd a 19. és 20. képmellékletet.
48. Giorgio Rochat: *L'esercito italiano e il fascismo*. In: Guido Quazza – Valerio Castronovo – Giorgio Rochat – Guido Neppi Modona – Giovanni Miccoli – Norberto Bobbio: *Fascismo e società italiana*. Einaudi, Torino, 1975. 103–104.
49. Colombo 2010. 52.
50. Az 1938. április 2-ai 240. sz. törvény létrehozta a birodalom első marsallja rendfokozatot, amelyet a törvényhozás az uralkodónak és Mussolininek is egyaránt biztosított. Ez a királyi alkotmányos katonai vezetői szerepkörét kérdőjelezte meg, így III. Viktor Emánuel olyat tett, mint korábban soha: megtagadta a törvény aláírását. Csak egy alkotmányjogászai különvélemény után sikerült erre rábeszélni, de a király nem felejtette el a megalázását. Renzo De Felice: *Mussolini il duce. Lo stato totalitario*. Einaudi, Torino, 2011¹⁰. 23–34. (A továbbiakban De Felice 2011.); Ciano 2010. 273.
51. Lásd Ciano 1938. július 18-ai bejegyzését: Ciano 2010. 159. Mussolini későbbi monarchiaellenes kirohanásait lásd ibidem. 208., 217., 245., 273., 292., 295., 301., 306., 422.
52. Renzo De Felice: *Mussolini l'alleato. L'Italia in guerra (1940 – 1943). Vol. II Crisi e agonia del regime*. Einaudi, Torino, 2011⁹. 1089–1410.
53. Edoardo Susmel – Duilio Susmel (a cura di): *Opera Omnia di Benito Mussolini*. Vol. 21. La Fenice, Firenze, 1956. 235–241. (A továbbiakban: Susmel 1956.), különös tekintettel a 238–239. oldalra: „Ha a fasizmus nem több, mint a ricinusolaj és a farkósbot, és nem a legjobb olasz ifjúság büszke szenvedélye, akkor az az én hibám! Ha a fasizmus egy bünszövetkezet, akkor én vagyok a feje ennek a bünszövetkezetnek!” (A szerző fordítása) A születendő rendszer jellegét Mussolini 1925. október 28-ai milánói beszéde vázolta fel. Lásd: Susmel 1956. 422–427.
54. Renzo De Felice: *Mussolini il Fascista. L'organizzazione dello Stato fascista 1925–1929*. Einaudi, Torino, 1968. 139–147. (A továbbiakban De Felice 1968).
55. Andreides Gábor: „Amikor színpadon vagy, játszani kell.” *Mussolini, a kommunikátor*. In: Haász Réka – Katona Klára – Sz. Nagy Gábor – Ring Orsolya (szerk.): *Egy élet emléke – egy emléké élete. Tanulmányok Simon István emlékére*. Martin Optiz Kiadó, Bp., 2021. 57–65.
56. A magyar fordítást lásd: Emil Ludwig: *Mussolini vallomásai* (Ford. Ruttkay György). Athenaeum, Bp., 1932.
57. A fasizmus antiszemitizmusáról lásd: Andreides, Gábor: „Az olasz fascio egyáltalán nem zsidóellenes” – a fasizmus antiszemitizmusa. *Múlt és Jövő* 2012. 3. sz. 29–40.; Andreides, Gábor: „Semmi sem szörnyűbb számomra annál, hogy vitatkoznom kell olaszságomról!”: *A fasizmus antiszemitizmusa a faji törvényektől a Salói Köztársaság bukásáig II*. *Múlt és Jövő* 2013. 1. sz. 83–92.
58. Yvon De Begnac: *Palazzo Venezia. Storia di un regime*. La Rocca, Roma, 1950. 441.
59. De Felice 2011. 129–155.

60. Giovanni Miccoli: *Santa Sede e Chiesa italiana di fronte alle leggi antiebraiche del 1938*. Studi Storici 1988. 4. sz. 821–902.
61. XI. Piusz: *1929. február 13-ai kihallgatáson a Katolikus Szent Szív Tudományegyetem zárán-dokaihoz*. In: A lateráni szerződés. Bev., ell., és ford. Leopold Antal. 1929. 27–35.
62. Ciano 2010. 246., 250.
63. Ezek bevezetése jórészt Achille Starace párttitkárságának idejére esik, aki tudatosan a fasiz-mus koreográfusaként viselkedett. Andreides Gábor: *Mussolini és a fasiszta vezeték*. Világtörté-net 2014. 4. sz. 2019. 503–504.
64. Nicola Tranfaglia: *La stampa del regime 1932–1943. Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*. Bompiani, Milano, 2005. 93.
65. Mimmo Franzinelli – Emanuele V. Marino: *Il Duce proibito. Le fotografie di Mussolini che gli italiani non hanno mai visto*. Mondadori, Milano 2005.
66. Ordasi Zsuzsa: „Mussolininek mindig igaza van.” *A modern építészet néhány kérdése Musso-lini Olaszországában*. Art Limes 2004. 2. sz. 29–36.
67. Emilio Gentile: *Fascismo di pietra*. Laterza, Roma–Bari, 2010. 131–157.
68. De Felice 2011. 225–233. Összehasonlításként: 1938-ban egy mezőgazdasági munkás átlagos napibére 11,22 líra volt, egy vasutas pedig egy év alatt 13 003 lírát keresett. Vera Zamagni: *Distribuzione del reddito e classi sociali nell'Italia fra le due guerre*. In: Fondazione Giangiacomo Feltrinelli: *Annali XX. évf.* Feltrinelli, Milano, 1979–80. 22., 35.
69. Letartóztatása után levelet írt utódjának, amiben kifejtette azon szándékát, hogy a későbbi-ekben a Rocca delle Camminatében magánemberként szeretne élni. Eduardo Susmel – Duilio Susmel (a cura di): *Opera Omnia di Benito Mussolini*. vol. XXXIV. La Fenice, Firenze, 1961. 358–359.
70. Ormos 2019. 441–492.; Renzo De Felice: *Mussolini l'alleato. Vol. II. La guerra civile (1943–1945)*. Einaudi, Torino, 1997.

